

ДЭЛХИЙН ЭДИЙН ЗАСГИЙН ПОЛИПЕРМА ХЯМРАЛ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН СЭТГЭЛГЭЭНИЙ ШИНЭ ХАНДЛАГА, ПАРАДИГМУУД

Монгол улсын 21 дэх Ерөнхий сайд,
СЭЗИС-ийн Удирдах зөвлөлийн дарга, доктор (Ph. D) Р.Амаржаргал
СЭЗИС-ийн Удирдах зөвлөлийн гишүүн,
хүндэт профессор, доктор (Sc. D) Ц.Даваадорж

Хураангуй

Дэлхий нийтийг хамарсан эдийн засгийн хямралт байдлыг эрдэмтэд, судлаачид алдагдсан арван жил, полиперма хямралын үе гэж нэрлэх боллоо.

ХүнНийгэм хөгжил дэвшлийн зэрэгцээгээр полиперма (олон талт ба байнгын) хямралтай тэмцэх амьдралын шинэ хэлбэр рүү шилжиж эхэллээ. Өнөөгийн дэлхийн соёл иргэншил эдийн засаг нь:

- байгаль дэлхий, хүрээлэн буй орчин, цаг уурын өөрчлөлтүүдийг урьдчилан сэргийлж, хөнөөлт аюул уршгаас зайлсхийж амжсангүй (HIV, SARS, MERS, EBOLA, гахай, шувууны ханиад гэх мэт),
- улс гүрнүүдийн хоорондох харилцаа хамгийн зэрлэг хэлбэр, дайн байлдаанаас ч ангижирч чадсангүй,
- харин ч тэдгээртэй дасах, зохицох үйл ажиллагааг стратегийн зорилго болгон дэвшүүлэх төлөвтэй,
- мөн хүн нийгмийн эдийн засгийн үйл ажиллагааны эцсийн үр дүн буурах хандлага түргэсэхийн зэрэгцээгээр, зарим нөхцөлд, бүр ч хор хөнөөлтэй үйл ажиллагаа болон хувирах шинжтэй болжээ,

Эдгээр байдал эдийн засгийн шинэлэг сэтгэлгээ, парадигмыг боловсруулах, нэвтрүүлэх шаардлагатай тулгарсныг илэрхийлнэ.

Түлхүүр үг: Эдийн засгийн ардчилал, поликризис, эдийн засгийн шинэлэг сэтгэлгээ

ЭДИЙН ЗАСГИЙН ӨСӨЛТ ХӨГЖИЛ, УНАЛТ БА ХЯМРАЛЫН ТУХАЙ ШИНЭЛЭГ ОЙЛГОЛТУУД

Эдийн засгийн хэвшмэл сэтгэлгээний зарчмаар бол эдийн засгийн өсөлт, тэлэлтийн сонгомол дотоод хүчин зүйлүүдийн хүрэлцээ: ажиллах хүчний, эрчим хүчний ба түүхий эдийн нөөц ресурс хангалттай мэт боловч дэлхийн эдийн засаг зогсмол байдлаас ангижирч чадалгүй нэлээд удаан хугацаа өнгөрлөө.

Эдүгээ, эдийн засгийн өсөлт хөгжлийн эдгээр дотоод хүчин зүйлүүдийн ашиглалт хэрэглээг хязгаарлах гадаад шинэ нөхцлүүдийн үйлчлэл, нөлөөлөл үлэмжхэн ихэсч идэвхжлээ. Дэлхийн байгаль цаг уур, хүрээлэн буй орчны эргэлт буцалтгүй, таатай бус өөрчлөлтүүд болон улс гүрнүүдийн, олон улсын эдийн засгийн харилцааны сонгомол зарчмуудыг үгүйсгэсэн үл итгэлцэл, дайн байлдааны ажиллагаа эхэлсэн нь дэлхийн эдийн засгийн хөгжилд үлэмжхэн сөрөг нөлөө үзүүлэх боллоо.

Эдийн засгийн өсөлт хөгжлийг тодорхойлдог хөдөлмөр, капитал, газар (L, C, Land)-ын ашиглалт хэрэглээг хязгаарлах гадаад шинэ нөхцлүүдийн үйлчлэл, нөлөөлөл үлэмжхэн ихэсч идэвхжлээ.

- Цар тахлаас хойш гурван жил гаруй хугацаа өнгөрсөн боловч дэлхий нийтийг хамарсан хямралт байдал үргэлжилсээр.
- Цар тахлын шинэ мутациуд дэлгэрч, үүний зэрэгцээгээр цаг уурын өөрчлөлтийн хүндрэлт нөхцлүүд улам гүнзгийрэв.
- Аюулт үзэгдлүүд олширч, дайн байлдааны бодит байдал ширүүсэх төлөвтэй.

Хямралт байдал хүн нийгмийн амьдралын бүх төрлийг хамарсан **поликризис** буюу нийт соёл иргэншлийн хямрал хэлбэрээр өргөжиж, **перманент** урт удаан хугацаагаар үргэлжлэх магадлал өндөр болжээ.

Хүн нийгэм эдийн засгийн хямралт байдлыг эн тэргүүнд эдийн засгийн өсөлтийн хурдац саарсан, ажилгүйдэл нэмэгдсэн, инфляци хэт өссөн, зарим улс оронд стагфляци хэлбэрт шилжсэн зэрэг хүмүүсийн өдөр тутмын амьдралын доройтолт, хүндрэлийн мэдэгдэхүйц илрэлүүд, үзүүлэлтүүдээр төлөөлүүлэн ойлгодог жамтай. Эдийн засгийн хөгжлийн түүхэнд хямралт байдлууд олон удаа, мөчлөг байдлаар тохиолдож байсан боловч тодорхой цаг хугацааны дараа эдийн засаг сэргэж, дахин өсөж тэлсээр иржээ.

Эдийн засгийн үйл ажиллагааг хэрхэн тодорхойлдог вэ?

1. Практик амьдрал дээр эдийн засгийн үйл ажиллагааны цар хүрээг тухайн цаг үед нэмж үйлдвэрлэж бүтээсэн бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний хэмжээгээр,
2. Өртөг үнээр бол нэмэгдсэн өртгийн буюу дотоодын нийт бүтээгдэхүүн хэмээх үзүүлэлтээр тодорхойлсоор иржээ.
3. Ингэхдээ ашигладаг assumption нь: Зарчмын хувьд хүмүүсийн бүтээсэн, үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүн үйлчилгээ бүхэн
 - a. хүний амьдралд нэн чухал хэрэгцээтэй,
 - b. тэдгээрийг хүмүүс бүрэн хэрэглэж, хог хаягдалгүй эдэлж дуусдаг,
 - c. эдийн засгийн бүх үйл ажиллагаа байгаль дэлхийд ээлтэй, сөрөг үр дагаваргүй гэсэн бодол санаанд тулгуурласаар иржээ

Нэг хүнд ногдох ДНБ үзүүлэлт ч улс орны эдийн засгийн бодит байдлыг харуулах чадваргүй болжээ. Улс орнуудын иргэдийн орлогын түвшин эрс ялгаатай болсон нөхцөлд “1 хүнд ногдох ДНБ” хэмжээ нь зөвхөн улс төрийн ухуулга сурталчилгаанд ашиглах зорилготой. Харин “медиан хүнд ногдох ДНБ” үзүүлэлт нь хөдөлмөрийн хүмүүсийн орлогын түвшинг баримжаалан харуулах боломжтой боловч ядуу дорой хүмүүсийн бодит байдлыг мөн л илэрхийлэх боломжгүй.

Эволюци хөгжил, өөрчлөлтүүд

Эдүгээ ашигласаар буй үндэсний тооцоо баримжаа нь хүн нийгмийн эдийн засгийн хөгжлийн дээхэн үе буюу доройдуухан, хомсдлын үе шатнаас үүсэл гаралтай. Энэхүү хандлага, сэтгэлгээний парадигм нь хүмүүсийн эдийн засгийн үйл ажиллагаанд бараг 200 жил гаруй хугацааны турш уламжлал болон хэрэгжиж ирсэн түүхтэй.

Эдүгээ, хүн нийгмийн эдийн засгийн үйл ажиллагаа өөр утга агуулгатай болж байгаа бөгөөд оролцогч этгээдүүдийн роль үүрэг өөрчлөгдөж, тэдгээрийн сонирхлын хоорондох зөрчил гүнзгийрч, эдийн засгийн хөгжлийн тухай, ялангуяа эдийн засгийн үр дүн, өгөөжийн талаарх ойлголт, хандлагууд үлэмжхэн зөрүүтэй боллоо. Бараг бүх улс орнуудын баячууд, супер баячууд өөрийн гэсэн харьцангуй тусгаарлагдмал, өвөрмөц бөгөөд шинэлэг, өндөр үнэтэй, тансаг бараа таваар, үйлчилгээний зах зээлтэй болжээ.

Техник технологийн хөгжлийн явцад

- материаллаг үйлдвэрлэлийн эзлэх хувийн жин эрс хумигдаж,

- үйлдвэрлэлийн функцийг бүрэлдэхүүн хэсгүүдийн эзлэх байр суурь үлэмжхэн өөрчлөгдөж,
- энгийн хөдөлмөрийн роль үүрэг үлэмжхэн багасаж,
- капитал санхүү, өндөр интеллекттэй хөдөлмөр голлосон эдийн засаг төлөвших зураглал ажиглагдана.

Өнөөгийн нөхцөлд эдийн засгийн хөгжил, өсөлт тэлэлт гэж юу вэ?

- Энэхүү ойлголт нь өнгөрсөн цаг үеийн үйл ажиллагааг давтан үргэлжлүүлж, цар хүрээ нь тэлэх, өсгөх төдийхөн хэлбэрээр хязгаарлагдах бус
- шинэ хэлбэрийн үйл явдлуудыг амьдралд нэвтрүүлэх, инновацийг дэлгэрүүлэх,
- соёл иргэншлийг өвөрмөц хэлбэрээр хөгжүүлэхэд чиглэгдэх боллоо.

Гэвч аливаа юмс үзэгдэл хоёр талтай:

1. Эдийн засгийн шинэлэг үйл ажиллагаа нь хиймэл оюун ухаан, мэдээлэл, харилцаа холбооны технологи, программ хангамжийн болон үйлчилгээний эерэг бөгөөд өндөр үр өгөөжтэй ажиллагааны зэрэгцээгээр
2. хүн нийгэмд халтай, алсдаа сөрөг үр дагавартай ажиллагаанаас сэргийлэх зэрэг нь
 - a. эрүүл мэндийн салбарын хөгжлийн ачаар өвчин эмгэгийг анагаах болсон хэдий ч хүний генфондыг муутгаж байна
 - b. шинжлэх ухаан, боловсролын хөгжил, хүмүүсийн интеллектийн болон мэргэжлийн онцгой өндөр түвшин шаардах **өвөрмөц зах зээл, эдийн засгийг төлөвшүүлэх хандлагатай боллоо.**

Эдүгээ эдийн засгийн өсөлт тэлэлт хэмээх ойлголт нь өнгөрсөн цаг үеийн үйл ажиллагааг давтан үргэлжлүүлж, цар хүрээ нь тэлэх, өсгөх төдийхөн хэлбэрээр хязгаарлагдах бус шинэ хэлбэрийн үйл явдлуудыг амьдралд нэвтрүүлэх, инновацийг дэлгэрүүлэх, соёл иргэншлийн өвөрмөц хэлбэрээр хөгжүүлэхэд ихэвчлэн чиглэгдэх боллоо.

Тухайлбал, өнөөгийн хүн нийгмийн эдийн засгийн үйл ажиллагаа нь дэлхийн ертөнцийн гадаргуугаар хязгаарлагдсан орон зайн зэрэгцээгээр, ойрын сансар огторгуйг хамран өргөжиж хөгжих төлөвтэй.

- Өөрөөр хэлбэл сансрын эдийн засаг хэмээх хүн нийгмийн шинэлэг үйл ажиллагаа ойрын жилүүдэд төлөвшин тогтох нь ээ. Сансрын эдийн засаг нь эхлэл, төлөвшил төдий түвшинд байгаа боловч хөрөнгө оруулалтын өгөөж, үр ашиг нь уламжлалт эдийн засгуудын үзүүлэлттэй тэнцэхүйц хэмжээнд хүрчээ.
- Эдүгээ сансрын эдийн засгийн цар хүрээ хагас триллион доллар орчим хэмжээгээр үнэлэгдэж байгаа боловч эрдэмтийн тооцоогоор ойрын жилүүдэд дунджаар 9 хувиар өсөх боломжтой ажээ (Ryan Brukardt, 2023).

Эдгээрийн зэрэгцээгээр эдийн засгийн уламжлалт бөгөөд олон зуун жил хүн нийгмийн соёл иргэншлийн эрчим хүчний бааз суурийн үүргийг гүйцэтгэж ирсэн чулуун нүүрс, газрын тос олборлох, боловсруулах ашиглах салбарууд ойрын ирээдүйд бүрмөсөн хаагдаж, эрчим хүчний эдийн засаг үндсээрээ өөрчлөгдөх нь зайлшгүй боллоо.

Эрчим хүчний салбарт инновацийг нэвтрүүлэх, ялангуяа сэргээгдэх эрчим хүчийг хангалттай хэмжээгээр үйлдвэрлэх ажиллагаа өндөр эрсдлүүдтэй тулгарч,

тодорхойгүй байдлыг үүсгэх төлөвтэй. Америкт саяхан, сэргээгдэх эрчим хүчний салбарт үлэмжхэн хөрөнгө оруулсан арилжааны банк дампууралд өртлөө.

Ер нь орчин үеийн шинэлэг технологиудын үр өгөөж нэн тодорхой бус, шаардагдах хөрөнгө ресурс үлэмжхэн өсөх хандлагатай байгаа нь банк санхүүгийн системд ихээхэн дарамт үзүүлж 2008 оны санхүүгийн хямралт байдалтай төстэй нөхцөл орчныг ч сэргээж болзошгүй.

Дэлхийн геополитикийн чиг хандлага ч үлэмжхэн өөрчлөгдөж “ээлжит” дайн байлдааны мөчлөг сэргэж, батлан хамгаалах, цэрэг дайны эдийн засаг тэргүүлэх чиглэлийн эдийн засаг болж өргөжих магадлалтай.

Байгаль ертөнц, цаг уурын өөрчлөлтөөс шалтгаалсан аюулт үзэгдлүүдийн хохирлыг нөхөх байнгын эдийн засаг ч төлөвшиж болзошгүй.

Хүн нийгмийн соёл иргэншлийн явцад төлөвшсөн хүн ам зүйн гол асуудлууд парадокс хэлбэр загвартай болж, хөгжингүй орнуудын хүн амын өсөлт саарч, ядуу дорой орнуудын хүн ам улам олширч, цагаачдын урсгал хөдөлгөөн замбараагүй боллоо.

Ковид-19 цар тахлаас хойш дэлхий нийтийн хүн амын эрүүл мэндийг хамгаалах үйл ажиллагаа улам өргөжиж, Францын эдийн засагч Jacques de Larosiere¹-ийн зөгнөснөөр “**хүний амь насны эдийн засаг**” хэлбэрээр эрүүл мэндийн, боловсролын, нийгмийн халамжийн, хүрээлэн буй орчны асуудлуудыг нэгтгэн төлөвших магадлалтай боллоо.

Эдгээр шинэ чиг хандлагууд нь капитал ба өндөр интеллекттэй боловсон хүчний эрэлтийг нэмэгдүүлж жирийн хөдөлмөрч хүмүүсийн эдийн засгийн идэвх оролцоог хязгаарлах хандлага ажиглагдана. Дэлхийн олон улс орнуудын чинээлэг иргэдэд зориулагдсан зугаа цэнгээний, үзвэрийн, том спортын үйл ажиллагаа төрөлжсөн эдийн засгуудын шинжтэй болж, жирийн хөдөлмөрч иргэдийн оролцоо хумигдаж, олох орлого нь ч хомсдох төлөвтэй боллоо.

Эдүгээгийн соёл иргэншлийн бааз суурь болсон эрчим хүчний гол ресурс (чулуун нүүрс, газрын тос), үр ашгаасаа илүү хор нөлөө учруулах болсон ба эрчим хүчний шинэ хэлбэрүүд тодорхой бус нөхцөлд төлөөвшиж буй тул эрчим хүчний эдийн засаг нь ерөнхийдөө перманент хэлбэрийн хямралд өртөх хандлагатай болжээ. Ер нь **полиперма** хямралыг, өдөөсөн хүчин зүйлүүдийг цар тахлын дэгдэлт, байгаль орчны доройтол, өөрчлөлт, дайн дажны уршиг төдийхнөөр тайлбарлах нь учир дутагдалтай. Соёл иргэншлийн хямралыг түүний динамик өөрчлөлт, төлөвшсөн түүхэн замнал, зөрчилдөөний дотоод орчны мөн чанартай холбож судлах шаардлага гарсан гэж үзэх үндэслэлтэй.

Эдүгээг хүртэлх соёл иргэншлийн хөгжил дэвшлийг шинжлэх ухаан, техник технологийн хувьсгалууд (аж үйлдвэрийн), тэдгээр дээр түшиглэсэн нийт хүн нийгмийн ерөнхий ба дагнасан мэдлэг, туршлагууд, боловсрол соёлын хөгжил, мөн хүн нийгмийн улс төр, нийгмийн байгууллын системийн эерэг динамик зэрэг нь синергетик хэлбэрээр хангаж, тэтгэж байсан бололтой.

Үр өгөөж, орлого бүтээмж буурдаг эдийн засгийн зарчим нь соёл иргэншлийн ерөнхий үр дүнд ч нөлөөлдөг ажээ. Жишээ нь:

¹ Advisor to the President at [BNP Paribas](#) since 1998, President of the [European Bank for Reconstruction and Development](#) (1993-1998)

- Шинжлэх ухаан, техник технологийн анхны хувьсгалуудын үр нөлөө үлэмжхэн өндөр байснаа, эцэстээ өнөөгийн инновацийн хүн нийгэмд үзүүлэх эерэг үр нөлөө харьцангуй буурах хандлагатай болсныг бараг хүн бүр мэдрэх боллоо.
- Мэдээлэл, дижитал, хиймэл оюуны эрин үеийн олон шинэлэг үйл явдлууд хүний ёс суртахуун амьдралын чанарыг дээшлүүлэх, байгаль дэлхийгээ хамгаалах, хүрээлэн буй орчноо хэвийн байлгах талаар дорвитой, хүн бүгдэд мэдрэгдэхүйц амжилтад хүрсэнгүй.
- Харин ч хиймэл оюуныг нийгмийн амьдралд өргөн ашиглах боломж үүссэн нь хувь хүний эрх чөлөө, сонголт, ёс суртахуунд сөрөг нөлөөлөх хандлага ажиглагдана.

Үүний зэрэгцээр техник, технологийн аливаа хувьсгал, инноваци эерэг нөлөөллийн хамт сөрөг үр дагавартай бөгөөд амьдралд өргөн нэвтрэх явцад урьд өмнө ажиглагдаагүй олон хэлбэрээр дэлгэрэн илэрч, хор нөлөө нь хуримтлагдан өсч, тэдгээрийг хүн нийгмийн амьдралд үргэлжлүүлэн ашиглах боломжгүй түвшинд хүрэх бөгөөд эцэс адагтаа сөрөг нөлөөлөл нь давамгайлж, урт удаан хугацаанд өөрийгөө үгүйсгэдэг жам, зарчимтай ажээ.

Ер нь бидний хямрал гэж нэрлэсэн нэршил нь нэлээн хялбаршуулсан ойлголт юм. Бидний хямрал гэж ойлгож буй зүйлс нь ХүнНийгмийг бүхэлд нь хамарсан трансформацийн нэг хэсэг бололтой.

1. Өнөөгийн нийгэм, эдийн засгийн систем, түүний гадаад дотоод харилцан хамаарал, харилцан үйлчлэл зэрэг нь аж үйлдвэрийн өмнөх хувьсгалуудын технологи дээр суурилсан бөгөөд мэдээллийн технологиуд хямралыг улам гүнзгийрүүлж байна. (Үнэндээ, яг одоо бидний оршин буй цаг хугацааг тодорхойлох, түүний мөн чанарыг илэрхийлсэн ойлголт нэр томъёо хараахан алга байна. Де-глобалчлал, ре-глобалчлал, геополитикийн дисперси, антропоцени зэрэг олон шинэ нэр томъёо дэлгэрч байгаа бөгөөд эдгээр нь хэр удаан настайг хэлэх аргагүй)
2. Улс гүрэн, нийгмийн цөм нь овог аймаг, гэр бүл, хувь хүн гэх мэтчилэн улам атомжиж байна.
3. Дэлхийн улс төр, геополитик гэдгийг улс хоорондын харилцаа гэж ойлгож ирсэн бол өнөө цагт глобал, транснациональ, монополь корпорациудын өрсөлдөөний талбар боллоо.
4. Хүний тархи угаах, санаа бодол, хүсэл шунал, сэтгэлийг нь тодорхой чиглэлд хандуулах төвлөрүүлэх нь хамгийн ашигтай биенес боллоо. Энд жирийн рекламны тухай бус хүний ухамсрыг бүхэлд нь залах хэрэгслийн тухай (нүүр ном, тик ток гэх мэт олон нийтийн сүлжээ) хөндөж байна.
5. Танин мэдэхүйн процесс, үр дүн нь эргэлзээтэй боллоо. Та, бид ямар нэгэн объектод учраад төрж буй бодол нь миний оюуны дүгнэлт үү эсвэл миний биеийн далд ухамсарын түвшинд суулгасан зүйл үү гэдгийг шууд хэлэхэд амаргүй болжээ.
6. Үүнийг дагаад мэдлэг боловсролын уламжлалт тогтолцоо, нийгмийн үнэ цэнэ, үнэлэмж, ач холбогдол эрс буурч байна.
7. Удирдлагын бүх шатны тогтолцоо итгэл даахгүй боллоо. Мэдээллийн үерт автагдсан удирдлагын тогтолцоо, ард олны тархи угаах гэсэн асар их чармайлт гаргаж (Монголын төр саарал ордноос сошиал сүлжээнд шилжээд удаж байна) буй нь ч эцсийн үр дүнд өөрсдийн зохиосон үлгэртээ өөрсдөө итгэдэг болгожээ. Асуудлыг цогцоор нь харж шийдэх чадвар үгүй болсон. Авьяаслаг чадалтай хүмүүсийг (тэднийг удирдах тун хэцүү) удирдлагын бүх шатанд ялангуяа төрийн албанд татах хэрэгцээ байгаа ч тэднийг хэрхэн ажиллуулах талаар мэдэхгүй байна.
8. Хэний ч өмнө хариуцлага хүлээдэггүй удирддагчтай тогтолцоог бид феодализм гэдэг. Хэн ч сонсоогүй, хэний ч өмнө хариуцлага хүлээхгүй 1147 хүн дэлхийн эдийн засгийн 60 хувийг атгасан корпорацийг толгойлж байгаа бөгөөд тэдгээрийн цөм болох 150 корпораци нь дэлхийн эдийн засгийн 40 хувийг хянадаг. Хувьцаа эзэмшигчдийн өмнө хариуцлага хүлээнэ гэх мэт нь нэгэнт мега, мета болсон корпорацийн хувьд бусдын “нүд хууралт” юм.
9. Төр нь худал үнэн нь ч гэсэн ажилгүйдлийг анзаардаг бол корпорацийн хувьд огт хамаагүй асуудал. Тиймээс хүн-ажиллах хүчний үнэ цэн буурч байна. Нийгмийн маржинал хүмүүсийг гэрт нь суулгаад түргэн хоол, нетфлекс, фейсбүүкээр зугаацуулан нийгмийн ялангуяа улс төрийн амьдралаас тусад нь байлгах эдийн засгийн бололцоо дэлхийн эздэд бүрдсэн.
10. Дундаж давхарга илт ширгэж байна. Нийгэмд орон гэртэй, машин тэрэгтэй, угаалгын машинтай боловч, уг утгаараа люмпен хүмүүс нэмэгдэж байна. Нийгмийн хувьсгал ойртож байна.
11. Улсын төсвөөр паразитлэн амьдардаг бүхэл бүтэн давхарга буй болсон. Жишээлбэл: Монголын дундаж давхарга ихэвчлэн паразит аргаар төсвөөс ашиг хүртэгсэд болжээ.

Хүн нийгмийн эдийн засгийн хөгжлийн төвүүдийн роль үүргийг гүйцэтгэсэн бөгөөд иргэншлийн томоохон ололтын нэгийг илэрхийлэх **хотжилт** хэмээх хүн төрөлхтнийг бөөгнөрүүлэн төвлөрүүлж, соёлжуулсан агуу том үйл явдлын сөрөг үр нөлөөлөл нь сүүлчийн зууны эцсээс эхлэн мөн л огцом өсөх хандлага ажиглагдана. Эдүгээ дэлхийн томоохон хотуудын эдийн засаг хүндрэлт байдалд орж, агаарын бохирдолд өртөж, хүмүүсийн эрүүл мэндэд үлэмжхэн сөрөг нөлөөтэй бөгөөд олон сая тээврийн хэрэгслийн хөдөлгөөний бөглөрөл, түгжрэлийн эх уурхай болон хувирах төлөвтэй. 2019 оны цар тахлыг ч хүн амын хэт төвлөрийн сөрөг нөлөөлөл ч гэж үзэх үндэслэлтэй. Хотжилт нь хүн нийгмийн эрчим хүчний хэрэглээг үр ашиг бага хэлбэрээр үлэмжхэн нэмэгдүүлэх болон оршин суугчдын цаг завьг үр бүтээл багатай олон төрлийн үйл ажиллагаанд үлэмжхэн хэмжээгээр зарцуулах нөхцөл болон хувирч эхэллээ. Хүн амын төвлөрөл, хотжилт нь мөн үр шимээр хомс, хүний эрүүл мэндэд сөрөг нөлөөлөл хиймэл хүнсний бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн эрэлтийг эрс өсгөж, ирээдүйд хүн нийгэмд хор хөнөөлтэй үйл ажиллагаа болж хувирах магадлал өндөр.

Мэдээлэл, дижитал, хиймэл оюуны эрин үеийн олон шинэлэг үйл явдлууд хүний ёс суртахуун амьдралын чанарыг дээшлүүлэх, байгаль дэлхийгээ хамгаалах, хүрээлэн буй орчноо хэвийн байлгах талаар дорвитой, хүн бүгдэд мэдрэгдэхүйц амжилтад хүрсэнгүй. Харин хиймэл оюуныг нийгмийн амьдралд өргөн ашиглах боломж үүссэн нь хувь хүний эрх чөлөө, сонголт, ёс суртахуунд сөрөг нөлөөлөл хандлага ажиглагдана. Мэдээллийн агуу их сан бүрэлдэж, хиймэл оюун цэгцлэн боловсруулж буй өнөө үед үнэн мөнийг цуурхал, худал хуурмагаас ялгаж ойлгох, зөв зохистой сонголт хийхэд үлэмжхэн бэрхшээлтэй тулгарч байна. Тухайлбал AICG (AI Content Generation) технологи нь үнэн мөн ба худал хуурмагийг ялгах аргагүй болгож хувь хүн ба нийгэмд өөрийнхөө санал байдлыг **тулган** толилуулах боломжтой боллоо. Энэ нь атомын зэвсэг, өлсгөлөн ба тахлаас ч илүү аюул, хөнөөлтэй үйлдэл, эрсдэл болох магадлалтай гэнэ. (Карелов, 2022)

Өнөөгийн соёл иргэншлийн бүтэц бүрэлдэхүүний гол чухал хэсэг болох дэлхийн улс орнуудын улс төр нийгмийн байгууллын систем нь зарим улс оронд уг утгаараа нэн хоцрогдмол, дундад зууны үеэс уламжлалтай эзэнт гүрний хэлбэр статусаа хадгалсаар байгаа нь харамсалтай. Эдийн засгийн хөгжил, аж үйлдвэрийн хувьсгалуудын түүхэн явцад Европ, Хойд Америкт засаглалын либерал ардчилсан хэлбэрүүд төлөвшсөн боловч ХХ зуунд Энэтхэг, Япон, Өмнөд Солонгос, Австралиас бусад оронд тэлж, өргөжиж чадсангүй, Ази, Африк, Ойрхи Дорнодын олон улс гүрнүүд автаритар дэглэмүүдээс ангижирч амжсангүй.

Ер нь сүүлийн үеийн улс төр, нийгэм судлалын дүгнэлтүүдээс үзвэл орчин үеийн дэлхийн соёл иргэншлийн хямралт байдал нь хүн нийгмийн шинжлэх ухаан техник технологийн хөгжлийн өндөр түвшин ба олон улс орнуудад ноёрхож буй нийгмийн байгууллын хоцрогдмол хэлбэр буюу хүчирхийлэл, айдас, албадлагад тулгуурласан төрийн засаглалын хоорондох зөрчлөөс үлэмжхэн хамааралтай нь нотлогдож байна.

Эл нөхцөлд баримжаалах улс орон байна уу?

- Соёл иргэншил, эдийн засгийн ойрын ирээдүйн хөгжлийн чиг баримжааг томъёолох асуудлын хүрээнд Финлянд улс иргэдийнхээ “амьдралын аз жаргалын индекс” үзүүлэлтээр дэлхийд тэргүүн байр эзэлсэн туршлагыг дэлхий нийтээр судалж, хэрэгжүүлэх боломжтой.
- Финлянд улс эдийн засгийн потенциалын хувьд хүчирхэг улс бус, эдийн засгийн хурдац ч өндөр бус боловч эцсийн өгөөж, үр дүнгийн үзүүлэлтүүдээ эрс дээшлүүлж чадсан гайхамшигтай туршлагыг хүн нийгэмд өргөн нэвтрүүлбэл эдийн засгийн оптимал системийг бүрдүүлэх боломжтой болно.

ЭДИЙН ЗАСГИЙН АРДЧИЛЛЫН МӨХӨСДӨЛ

Соёл иргэншил, хүн нийгмийн ба хувь хүний амьдралаас гадуур орших бөгөөд бүрэн тусгаарлагдмал, биеэ даасан эдийн засаг хэмээх ойлголт байх үндэсгүй.

Хүн нийгмийн амьдралын хэлбэр, салбар нэг бүрийг дагасан бөгөөд хүмүүсийн үйл ажиллагааны мөнгөн үр дүн, түүний санхүүгийн илэрхийллийг л эдийн засаг хэмээн ойлгож иржээ. Хялбарчилж энгийнээр тодорхойлбол, эдийн засаг гэдэг бол хүмүүсийн аливаа нэгэн үйл ажиллагаа нь хувь хүн ба нийгэмд хэрэгцээтэй, эсвэл огт хэрэггүй гэдгийг харуулдаг чухал ойлголт, үзүүлэлт. Жишээлбэл, түүхэн хөгжлийн явцад гэр аж ахуйгаас салж, дагнасан бөгөөд хоршоолсон томоохон мал аж ахуй, газар тариалан хэмээх үйл ажиллагаа өрнөж, хүмүүсийн амьдралын нэн чухал хэрэгцээт хүнсний бүтээгдэхүүнийг хангалттай хэмжээгээр үйлдвэрлэж эхэлснээр хөдөө аж ахуйн эдийн засгийн тухай ойлголт, жам зүй үүсжээ. Хөдөө аж ахуйн эдийн засагт хүнсний бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, хувиарлалт, арилжаа наймаа, эцсийн хэрэглээний бүх асуудлууд хамаарагдана.

Өнөө үед хүн нийгмийн болон хувь хүний бараг бүх үйл ажиллагаа эцсийн дүндээ эдийн засгийн утга агуулгатай болсон бөгөөд мөнгө санхүүгээр илэрхийлэгдэх тул оролцогч хувь хүн “Homo economicus” (Mill, 1836) эдийн засгийн хүний шинжтэй болжээ.

“Homo economicus” - аливаа улс гүрний нийт хувь хүмүүс эдийн засгийн үйл ажиллагаанд адил тэгш эрхтэйгээр, идэвхтэй, ухамсартай өргөн оролцох, энэхүү үйлдэл, ажиллагаанаас хүртэх ашиг орлого нь оруулсан хувь нэмэр, бүтээмжээсээ шууд шалтгаалах зарчмаар илэрхийлэгдэх бөгөөд өмч, хөрөнгө, баялаг эзэмших тэгш эрхтэй зэрэг болзол, үзүүлэлтүүдээр баталгаажих тухай ойлголт юм.

Товчхондоо, “Homo economicus” гэдэгт эдийн засгийн ардчиллын гол зарчим, дотоод утга агуулга, мөн чанар тусгалаа олсон бөгөөд эдийн засгийн үйл ажиллагаа нь анх үүсэх, төлөвших цаг үеэс эхлэн ардчилсан утга агуулга, потенциалтай байсны гэрч илрэл.

Эдийн засгийн ардчиллын гол зарчим, дотоод утга агуулга, мөн чанар нь аливаа улс гүрний нийт хувь хүмүүс эдийн засгийн үйл ажиллагаанд адил тэгш эрхтэйгээр, идэвхтэй, ухамсартай өргөн оролцох, энэхүү үйлдэл, ажиллагаанаас хүртэх ашиг орлого нь оруулсан хувь нэмэр, бүтээмжээсээ шууд шалтгаалах зарчмаар илэрхийлэгдэх бөгөөд өмч, хөрөнгө, баялаг эзэмших тэгш эрхтэй зэрэг болзол, үзүүлэлтүүдээр баталгаажна. Эдийн засгийн ардчиллын онолын эдгээр зарчмууд нь 1948 онд НҮБ-ын ерөнхий ассамблейн баталсан “Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглал”-ын утга санаатай бүрэн нийцнэ. Эдийн засгийн ардчиллын гол зарчмууд нь практик амьдрал дээр хөдөлмөрлөх

хүмүүсийн тоо, оролцох хүрээ өсөх, тэлэх, орлого баялаг нь нэмэгдэх, микро ба макро түвшинд сонголт шийдвэр гаргах зэрэг үйлдлүүдээр хэрэгжинэ.

Энэхүү логик утга агуулгаас үндэслэн дүгнэвэл аливаа улс орны хөдөлмөрийн насны нийт иргэд дотор хэдий чинээ олон хүн ажиллаж хөдөлмөрлөж, эдийн засгийн үйл ажиллагаанд оролцож, өндөр цалин хөлс, орлоготой, хангалуун амьдралтай байвал эдийн засгийн ардчилал хэрэгжиж, улс орон төдий чинээ өөдрөг, эдийн засгийн хувьд хөгжил, дэвшилттэй байна.

Хэрэв хүн нийгмийн дунд эдийн засгийн хямралын тухай яриа, мэдээлэл гарч байгаа бол энэ нь хүмүүсийн үйл ажиллагааны тодорхой хэсэг бүлэг салбарын үйл ажиллагаа хямралд өртсөн, улс нийгмийн нийт эдийн засаг-макро эдийн засаг тэнцвэрээ алдаж, хуримтлагдсан баялгийн үнэлгээ багасч буй болон байгаль дэлхийд хэт халтай болсон тухай ойлголтуудыг төрүүлнэ. Эдийн засгийн хямрал нь юуны өмнө эдийн засгийн ардчиллын зарчимд сөргөөр нөлөөлж ажилгүйдэл өдөөдөг.

Эдүгээгийн эдийн засгийн хямралыг полиперма хямрал гэж нэрлэж байгаа нь хүн нийгмийн бараг бүх салбарыг хамарсан ажил, үйл явдлын хямрал үүсч, эдийн засгийн ардчилал хумигдах хандлагатай болсон ба энэ нь перманент, урт удаан хугацаагаар үргэлжлэх төлөвтэй болохыг илэрхийлнэ.

Нөгөө талаар, эдийн засгийн хөгжил зогсонги байдалд орж, полиперма хэлбэрээр хямрал үүсэж, даамжрах үзэгдлүүд тохиолдож буй нь хүн нийгмийн соёл иргэншлийн динамикт өмнөх үеийн урт удаан хугацаанд хуримтлагдсан сөрөг нөлөөллүүд гүнзгийрч, идэвхжсэний үр дүн, сөрөг синерги үүсгэж буй гэж томъёолж болно.

Ер нь эдийн засгийн хөгжил дэвшлийн динамик нь ямагт өсөх тэлэх хэлбэрээр, хэрэгждэггүй, хөгжил дэвшил ба хямрал нь мөчлөг хэлбэрээр давтагдан, ерөнхий чиглэл нь өсөх тэлэх хандлагатай байна. Эдийн засгийн хөгжил дэвшлийн явцад хуримтлагдсан сөрөг нөлөөллүүд нь цаг хугацааны хожимдолтойгоор, нэлээд хожим хямрал хэлбэрээр илэрдэг жамтай ажээ.

Эдийн засгийн зогсонги байдал ба хямрал нь ихэнх төлөвдөө улс төр, нийгмийн ба бизнесийн дээд удирдлагуудын бодит мэдлэгийн хомсдол, тэдний явцуу сонирхол, сонголт шийдвэрийн алдаа, эдийн засгийн ардчиллыг хумигдуулсан буруу үйлдэлтэй хамааралтай. Өнөөгийн хямралт байдалд Оросын өдөөсөн дайн байлдаан ч үлэмжхэн нөлөөлсөн нь ойлгомжтой.

Дайн байлдаан нь глобалчлал, интернационалчлал, хамтын ажиллагаа, худалдаа арилжааг бүрэн үгүйсгэж дэлхий нийтийн бүх улс гүрэн, хувь хүмүүсийн ажил амьдралыг бусниулах, ардчиллыг устгаж, ирээдүйдээ итгэлгүй болох, айдас эрсдлийн гол нөхцөл болдог.

Уг нь дэлхийн бүх хувь хүмүүс “Ното економичес” хэлбэрээр энхтайван нөхцөлд, эдийн засгийн амьдралд *бүх нийтээрээ хамрагдаж, идэвхтэй оролцсон тохиолдолд* эдийн засгийн ардчиллын статус дээд цэгтээ хүрч, дэлхийн эдийн засаг, улс гүрнүүдийн эдийн засаг, айл гэрийн аж ахуй хямралгүй, хамгийн өндөр үр дүнд хүрч, байгаль орчиндоо харьцангуй ээлтэй нөлөөлөх боломжтой байхсан.

Улс төр, нийгмийн байгууллын системийн ардчилал, эдийн засгийн ардчиллууд утга агуулгын хувьд ижил төстэй боловч *эдийн засгийн ардчилал нь* бодит амьдрал дээр хувь хүмүүсийн идэвх оролцоог хамрах хүрээ нь өргөн, хүн нэг бүрийн шийдвэр сонголтыг тусган авах боломжоор илүү буюу шууд оролцох хэлбэр нь өндөр үр дүнтэй гэж үзэж болмоор.

Эдийн засгийн ардчилал төгс боловсронгуй болсон цаг мөчид эдийн засгийн динамикийн гол үзүүлэлт нь оптимал буюу зөв зохистой хэмжээс байх бөгөөд гол зорилго нь тухайн үеийн хүн нийгмийн үйлдвэрлэл, үйлчилгээний хэрэгцээт чанар өндөр, олон түмний бодит амьдрал хангалуун, байгаль дэлхийд ээлтэй, энх тайвны орчин амьдралаар илэрхийлэгдэх ёстой.

Эдийн засгийн ардчилал нь анх, дэлхий нийтийн бүх хүмүүсийн доройдуу, хомсдолын хэлбэртэй боловч бүх улс гүрэн, бүх иргэдийн үйл ажиллагааг хамарсан гэр ахуйгаас үүсэлтэй бөгөөд яваандаа, дагнасан том үйлдвэрлэл, дотоод гадаад худалдаа, арилжаа болон банк, санхүү, хөрөнгө оруулалтын зэрэг олон төрлийн хэлбэрээр өргөжиж, гар үйлдвэрлэлээс орчин үеийн машинт, том үйлдвэрлэл, мэдээллийн ба үйлчилгээний эрин үеийг хүртэл хөгжсөн түүхтэй.

Хүмүүсийн нийгэм, эдийн засгийн үйл ажиллагаа нь эволюци, хөгжлийн түүхэн процесс бөгөөд өөрчлөлт динамик ихтэй, ялангуяа бүтэц бүрэлдэхүүн болон оролцогч субъектүүдийн роль үүрэг түргэн өөрчлөгдөх жам зүйтэй.

Зах зээлийн эдийн засаг хэлбэрээр үргэлжилж буй өнөөгийн эдийн засгийн үйл ажиллагаа орчил эргэлт хэлбэрээр хэрэгжих бөгөөд энэ нь нэг талаас биет бүтээгдэхүүн үйлчилгээний урсгал, хөдөлгөөнийг хамрахын зэрэгцээгээр нөгөө талаас тэдгээрийн өртөг, мөнгөн илэрхийллийг ч харуулдаг.

Эдийн засгийн онол, практикаар бол үнэхээр капитализмын хөгжлийн явцад капиталистуудын ашиг орлого нь хөдөлмөрчдийн цалин хөлснөөс илүү түргэн өсөж, цар хүрээгээрээ асар өргөжин, соёл иргэншлийн томоохон ололтуудыг санхүүжүүлсэн түүхтэй. Нөгөө талаар ажилчдын тоо, ажиллагчдын хүрээ тэлж, цалин хөлсний хэмжээ ч мөн дагалдан өсөж, амьдралын түвшин эрс дээшилсэн баримт ч олон.

Эдийн засгийн орчил эргэлтэнд олон субъект, талууд оролцох боловч тэдгээрийг ерөнхийд нь гэр аж ахуй, бизнес, банк санхүүгийн төлөөллүүд болон төр засгийн оролцоо гэсэн үндсэн хэсгүүдээс бүрэлдэн тогтоно.

Зах зээлийн эдийн засгийн үед биет бүтээгдэхүүн үйлчилгээний хувьд бизнес ажиллагааны дүнд бараа таваар үйлдвэрлэгдэх бөгөөд тэдгээрийн эцсийн хэрэглэгчид нь гэр аж ахуй байдаг. Зах зээлийн эдийн засгийн үед гэр аж ахуйн төлөөлөл-ажилчид, хөдөлмөрчид бараа таваарыг худалдан авахын тулд бизнес аж ахуй дээр хөдөлмөрлөж цалин хөлс авдаг бөгөөд үүнийг эдийн засгийн хэллэгээр ажиллах хүчний нийлүүлэлт гэж үздэг.

Эдийн засгийн орчил эргэлт нь гэр аж ахуйгаас бизнес ажиллагаанд ажиллах хүчийг нийлүүлэх ба эргээд, бизнес аж ахуй нь гэр аж ахуйд бараа таваар нийлүүлэх хэлбэрээр хэрэгжинэ. Орчил эргэлтийн мөнгөн загвар нь үүний хуулбар хэлбэрээр хэрэгжих боловч оролцогч субъектүүдийн хүрээ тэлж өргөждөг. Бараа таваарыг үйлдвэрлэж борлуулсан бизнес аж ахуйгаас болон цалин хөлс авсан хөдөлмөрчдөөс төр засаг татвар авна. Төсвийн мөнгөн хөрөнгөнөөс гэр аж ахуй, хөдөлмөрчдөд тэтгэвэр, тэтгэмжийн хэлбэрээр мөнгөн урсгал шинээр үүснэ. Мөн бизнес аж ахуй нь банк санхүүгийн сектороос зээл, хөрөнгө оруулалтыг авч ашиглана. Ингэж орчил эргэлтийн мөнгөн хэлбэрт төр засаг ба банк санхүүгийн үйл ажиллагаа нэмэгдэж хамаарагддаг. Зах зээлийн эдийн засгийн орчил эргэлт нь биет бүтээгдэхүүн ба мөнгөн урсгалуудаар нэгэн зэрэг хэрэгжих тул оролцогч олон этгээд, субъектүүдтэй байна.

Эдийн засгийн орчил эргэлт хэлбэрээр үргэлжлэх эдийн засгийн үйл ажиллагаа нь оролцогч субъект бүхэн бусад талуудын үзүүлж буй үйлчилгээ, нийлүүлэлтийг зөв

зохистой үнэлсэн цагт арилжаа наймаа буюу А.Смитийн хэлснээр чөлөөт худалдааны хэлбэрээр хэрэгжинэ.

Энэ талаар А.Смитийн алдартай философи сэтгэлгээг ишлэвэл: “Махны худалдагч, шар айраг исгэгч, талхчны сайхан санаа нь бус гагцхүү өөрийнхөө эрх ашгийг хичээсэн үйлдэл нь бидний өмнө хоол тавьж байгаа юм. Бид тэдний хүмүүнлэг чанар руу нь бус хувиа бодсон үзэл рүү нь хандаж, өөрийнхөө хэрэгцээний тухай бус тэдний ашгийн тухай сануулдаг. Хөрөнгө, хөдөлмөрөө хөдөлгөж буй ямар ч хүнд олон түмний ашгийг бодох сэдэл байхгүй... Тэдний ашгийг яаж хамгаалж байгаагаа ч мэдэхгүй... Ихэнхдээ л өөрийн эрх ашгаа хичээсэн үйлдэл нь аяндаа олон түмэнд ашигтай болж буй хэрэг” (Smith, 1776)

Өөрөөр хэлбэл, эдийн засгийн үйл ажиллагаа нь ардчилсан утга агуулгатай буюу аль ч субъект, нөгөөгөө албадан тулгах хэлбэрээр ажиллуулж чадахгүй, мөнгө орлогыг нь ч булаан авах боломжгүй зөвхөн ардчилсан буюу арилжаа наймааны зарчмаар, оролцооны эрх тэгш хэлбэрээр, чөлөөт худалдааны сонголт, шийдвэрээр хэрэгжинэ.

Дашрамд дурдахад эдийн засгийн ардчиллын зарчмуудыг ёс суртахууны болон хүмүүнлэгийн шударга журмын тэгшитгэн хуваарилах зарчмуудаас ялгаатайг дурдууштай.

Эдийн засгийн ардчилал нь зөвхөн эдийн засгийн үйл ажиллагааны хүрээг хамрах бөгөөд оролцогч субъектүүдийн жам ёсны эдийн засгийн эрх чөлөө буюу эрх ашгийн тэгш байдлыг илэрхийлнэ. Өөрөөр хэлбэл эдийн засгийн ардчилал нь оролцогч этгээдүүдээс эдийн засгийн үйл ажиллагаанд оруулсан хувь нэмэрт тохирсон ашиг орлого (эквивалент) хүртэх буюу харилцан ашигтай төлбөр тооцоо хэлбэрээр хэрэгждэг.

Зах зээлийн эдийн засгийн харилцаанд орж буй аль ч субъект А.Смитийн томъёолсноор “ухаалаг бүх арилжаагаар наймаачин, худалдан авагчийн аль аль нь хожихоос биш, нэг нь нөгөөгөө хохироох ёсгүй” ажээ.

Философи сэтгэлгээний зарчмаас үндэслэн дүгнэвэл эдийн засгийн ардчиллын үндэс суурь нь эдийн засгийн үйл ажиллагаанд оролцогч нэгэн субъект, төр хэмээх институцээс бусад субъектүүд хөрөнгө мөнгөний, үйлдвэрийн эзэд болон ажиллагчид хөдөлмөрчид бүгдээрээ нэг талаас үйлдвэрлэгч (нийлүүлэгч) болон нөгөө талаар хэрэглэгчид (худалдан авагчид) хэмээх функц, үүргүүдийг давхар гүйцэтгэдэг зарчим мөн. Энэхүү сэтгэлгээний парадигмд тулгуурлан үзвэл аливаа улс үндэстний эдийн засгийн ардчиллын хөгжил, хамаарах хүрээ нь юуны өмнө эдийн засгийн үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцож буй бүх субъектуудын тоо нэмэгдэх буюу эсвэл нийт хүн амын дотор эзлэх хувийн жин нь өсөх хандлагаар илэрхийлэгдэнэ.

Эдийн засгийн ардчиллын маргаантай гол асуудал бол субъект этгээдүүдийн оролцооны түвшин, нийлүүлсэн хувь нэмэр болон түүний төлбөр болгон авч буй ашиг, орлого, цалингийн хэмжээг тодорхойлох аргачлал, тооцоог бүх нийтээр хүлээн зөвшөөрөх, бодит амьдрал дээр хэрэгжүүлэх боломжийн тухай ойлголт байдаг.

XX зуунд капитализмыг төгс төлөвших цаг үе хүртэл олон эрдэмтэд, сэтгэгчид капиталист эдийн засгийн гол шинж нь үйлдвэрлэл бүтээн босголтод ихэвчлэн ажилчид, хөдөлмөрчид оролцох бөгөөд тэдний оруулсан хувь нэмрийг дутуу үнэлж, цалин хөлсийг зохих хэмжээнээс багаар олгож, завсраас нь нэмүү өртгийг капиталистууд завшиж авдаг гэсэн номлолоор илэрхийлэгддэг байв.

Эдийн засгийн онол, практикаар бол үнэхээр капитализмын хөгжлийн явцад капиталистуудын ашиг орлого нь хөдөлмөрчдийн цалин хөлснөөс илүү түргэн өсөж, цар

хүрээгээрээ асар өргөжин, соёл иргэншлийн томоохон ололтуудыг санхүүжүүлсэн түүхтэй. Нөгөө талаар ажилчдын тоо, ажиллагчдын хүрээ тэлж, цалин хөлсний хэмжээ ч мөн дагалдан өсөж, амьдралын түвшин эрс дээшилсэн баримт ч олон.

Вэслианы (Wesleyan) их сургуулийн профессор Стэнли Лэбэрготт Америкт 1900-1970 оны хооронд амьдралын стандарт сайжирч ирснийг харуулах статистикийн шинжилгээ хийжээ (Skousen, 2001).

Гэрт байгаа зүйл	1900 оны бүх айлуудад (%)	1970 онд ядуу гэр бүлийн дунд (%)
Гүйдлийн устай жорлон	15	99
Крантны ус	24	92
Төвийн халаалт	1	58
Хүн бүр тусдаа өрөөтэй	48	96
Цахилгаан	3	99
Хөргөгч	18	99
Автомашин	1	41

Эх сурвалж: The Making of Modern Economics, Mark Skousen (2001)

Эдийн засгийн өндөр хөгжилтэй Америк улсын жишээгээр бол 1980-2019 оны 40 жилд орлого олж татвар төлсөн иргэдийн тоо 145 сая хүн болж 56 % өсжээ. (York, 2020)

Сайн дураар татвар төлөгчдын тоо, төлсөн татварын хэмжээ нь эдийн засгийн ардчиллын гүнзгийрэлтийг илэрхийлэх нэг үзүүлэлт байх боломжтой.

Эдийн засгийн ардчиллын хүч нөлөө нь олон сая хөдөлмөрийн хүмүүсийн зорилтын чиг хандлагыг хооронд нь уялдуулан нийцүүлж синергетик хэлбэрээр эдийн засгийн хөгжлийг үлэмжхэн түргэсгэдэг жам зүйгээр хэрэгждэг. Нөгөө талаар хөдөлмөрч олон түмний буруу ташаа сонголт, шийдэл зарим нөхцөлд макро эдийн засгийн хямрал, хүндрэлд ч хүргэж байсан түүхтэй. Өнгөрсөн зууны 1929-1932 оны эдийн засгийн их хямралын гол шалтгааныг тэр үеийн хөдөлмөрч олон түмний орлого нэмэгдэж, амьдрал эрс дээшилж, бараг бүх нийтээрээ хуримтлах, хадгалах, зардлаа хэмнэх үйлдэлд шилжсэн нь макро эдийн засгийн нийт эрэлтийг багасгаж, эдийн засгийн идэвхжлийг сааруулсан гэдгээр тайлбарлагддаг.

Эдийн засгийн ардчиллын хүрээнд хамрагдах, зарчмын бөгөөд томоохон асуудлуудын нэг бол **эрх мэдэл, засаглалыг хэрэгжүүлэх ба сонголт шийдвэрийг эцэслэн гаргах үйл явдалд оролцогч субъектүүдийн гүйцэтгэх роль үүргийн тухай үзэл баримтлал** байдаг.

Энэ талаар хиймэл оюуны (OpenAI-AI research and deployment company , 2015-2023) боловсруулсан эссе бичлэгийн гол утга санаа нь эдийн засгийн ардчиллын асуудлыг зөвхөн засаглал ба сонголт, шийдвэр гаргах хүрээгээр хязгаарлан тодорхойлсон нь ажиглагдана. Түүний (AI) бичсэнээс ишлэвэл “Эдийн засгийн ардчиллын зорилго бол засаглалыг олон хүмүүс хуваалцан хэрэгжүүлэх, цөөхөн хэсэг бүлэг болон корпорациудын гарт төвлөрөхөөс болгоомжлоход чиглэгдэх ёстой” гэжээ. Энэ үзэл санаагаа цаашид үргэлжлүүлэн “эдийн засгийн ардчиллын утга санаа нь эрх мэдэл, засаглалаар хэрэгжих ба сонголт шийдвэр гаргах үйл ажиллагааг цөөхөн хүмүүс, элитүүд гүйцэтгэх бус өргөн дэлгэр, бүх нийтээрээ хэрэгжүүлэх итгэл найдвараар илэрхийлэгдэнэ” хэмээн бичжээ.

Ер нь засаглал хэрэгжүүлэх ба шийдвэр гаргах, тэдгээрийн хэрэгжилтийн энэхүү чухал асуудал нь эдийн засгийн ардчиллын зөвхөн нэгэн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг

бөгөөд, ихэвчлэн микро түвшинд, богино хугацаанд илүү их нөлөөтэй. Соёл иргэншил, эдийн засгийн хөгжлийн урт удаан эволюци хөгжлийн явцад эдийн засгийн ардчиллын гол ноён нуруу, ялангуяа улс орны эдийн засгийн макро түвшинд нийт ажиллагчид хөдөлмөрчдийн өргөн оролцоо, тэдгээрийн боловсрол мэдлэгийн өндөр түвшин л эцэслэн тодорхойлдог гэдгийг дахин тэмдэглүүштэй.

Засаглал ба шийдвэр гаргалтын ихэнх асуудлууд зөвхөн нийгмийн дийлэнх олонх болох ажиллагчид, хөдөлмөрчдийн ухамсар, сонголтод нийцэн тохирч, тэдгээрийн хүлээн зөвшөөрсөн цаг үед бүрэн хэрэгжиж, биелэлээ олдог жамтай. Өөрөөр хэлбэл эдийн засгийн үйл ажиллагаанд оролцогч цөөнх хэсэг болох том компаниуд, монополиудын засаглал, шийдвэр гаргалт нь хүн нийгмийн амьдралд шууд хэрэгжих бус, зөвхөн нийгэм олноор дамжин хэрэгждэг эволюци хөгжлийн жам зүйтэй ажээ.

Хүн нийгмийн хөгжлийн чиглэл баримжааг тодорхойлон томъёолсон аж үйлдвэржилтийн хувьсгалуудын бараг бүх ололт, амжилтууд тухайн цаг үеийн анхны хуримтлал, капиталын шийдвэрлэх хүч нөлөөгөөр, техник технологийн хөгжлийн хэлбэрээр хэрэгжсэн боловч тэдгээр түүхэн үйл явдлуудын эцсийн үр дүн, бүтээгдэхүүнийг ажилчид, хөдөлмөрчид бүх нийтээрээ хүлээн авч, үйлдвэрлэх ба хэрэглэх процессд нь өргөн оролцооноор хэрэгжсэн билээ.

Эдийн засгийн онолын зарчмаар бол ажиллагчид, хөдөлмөрчид олон түмний эцсийн шийдвэр гаргалт нь ихэнх төлөвдөө макро эдийн засгийн түвшинд илрэх бөгөөд улс орны бүтээсэн ДНБ-ий $(C + I + G + Xn)^2$ бүрэлдэхүүн хэсэг болох иргэдийн хэрэглээгээр (C -consumption) дамжин хэрэгжинэ.

ХХ зууны эцэс үед хөгжингүй орнуудын макро эдийн засгийн цар хүрээ, хэмжээг харуулах ДНБ-ий үйлдвэрлэлт, хэрэглээний 60-70%-ийг иргэдийн хэрэглээ (C) эзэлж байжээ. Энэ нь онолын хувьд хөдөлмөрч олон түмэн нэг талаас орлого, цалингийн хэмжээгээр сонголт, шийдвэр гаргах эрх мэдэлтэй бөгөөд нөгөө талаар бизнес аж ахуйнуудын санаачлан үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүн үйлчилгээг бүрэн хэрэглэх замаар тэдний шийдвэр сонголтыг хүлээн зөвшөөрснийг илэрхийлнэ. Ингэж хөдөлмөрч хувь хүмүүс олноороо нэгдэж, макро эдийн засгийн түвшинд эдийн засгийн ардчиллыг хэрэгжүүлэх хүчин зүйл болон хувирч буйн нотолгоо болно.

Үүний зэрэгцээгээр бизнесийн хүрээн дэх засаглалын ба шийдвэр гаргалтын өндөр ач холбогдлыг үгүйсгэх үндэсгүй. Мэдээж, том бизнесийн дээд удирдлагын эрх мэдэл, сонголт, шийдвэр гаргалт нь микро түвшинд далайц, цар хүрээний хувьд энгийн хөдөлмөрч хүний сонголт шийдвэрээс илүү хүч нөлөөтэй гэдэг нь ойлгомжтой.

Нөгөө талаас бизнесийн хүрээнийхэн засаглалаа хэрэгжүүлэх бололцоог хангах учиртай өмчийн эрх, хэлцлийн эрх зэргийг төрийн зүгээс хязгаарлах, заримдаа илт дээрмийн чанартай үйлдэл хийх, эдийн засаг дах төрийн оролцоог тасралтгүй өсгөж буй байдал, баялаг бүтээгчдийг сэргүүлэн люмпен нарын гуйлгачин сэтгэлгээг дэвэргэсэн популист улс төрийн үйл ажиллагаа, орлогын ялгарал, санхүүгийн системийн хоцрогдол, шүүх, прокурор, хүчний байгууллагын ялзрал, улс төрийн системийн тухайлбал, авилгалд идэгдсэн төрийн байгууламж, нам, сонгуулийн системийн гаж тогтолцоо зэрэг нь бизнесийн хүрээний эдийн засгийн ардчиллыг эрс хөсөрдүүлэн хумиж байна.

² GDP=Private Consumption + Gross Private Investment + Government Investment + Government Spending + Net Export

Нийгмийн баялаг үйлдвэрлэх, хуваарилах, арилжаалан солилцох болон хэрэглэх шат бүхэнд эдийн засгийн ардчилал хэрэгжих учиртайгаас гадна эдгээрийн харилцан хамаарал, эргэх холбоо, тэдгээрийг үүсэх эерэг/сөрөг синергийг тухайлбал, Монгол улсын хөгжлийн өнөөгийн шат, гадаад орчны өгөгдөлтэй уялдуулан даацтай онол болон policy research тун ч их үгүйлэгдэж байгааг тэмдэглүүштэй.

Бидний ойлгож байгаагаар макро болон салбарын түвшинд Монгол улсын өнөөгийн хөгжлийн шатанд дээр дурьдсан 4 үе шатын аль нь тэргүүлэх ач холбогдолтой байх, ямар нөхцөлд олон түмний бүтээгч сэтгэхүйг тэтгэх талаар нарийвчлан судалж, төрийн бодлого үйл ажиллагааг тодорхойлох нь зүйтэй.

Эдийн засгийн хөгжил, ардчиллын үзүүлэлтүүдийн хооронд шууд харьцааны эргэх холбоо хэлбэртэй харилцан нөлөөлөл үүсдэг. Улс орны эдийн засаг хөгжихийн хэрээр ажиллагчид, хөдөлмөрлөх хүмүүсийн тоо өсөх бөгөөд эргээд ажиллагчдын тоо, тэдгээрийн оролцоо өргөжих нь эдийн засгийн өсөлтийн нэг чухал нөхцөл болно. Энгийнээр, “хүн нэмбэл, хүнс нэмнэ” гэсэн ойлголт боловч уг концепци нь экстенсив хөгжлийн загвар бөгөөд XVIII зуун хүртэл маргаангүй үйлчилж байсан юм.

Өнөөгийн нөхцөлд “нэмэгдэх ёстой хүн нь” XXI зууны эрэлт хэрэгцээг хангасан байх ёстой бөгөөд үүний тулд хүнээ хөгжүүлэх, хүндээ, хүүхдэд хөрөнгө оруулалт хийх асуудал нь эдийн засгийн ардчиллын нэг шалгуур болгох ёстой.

Практик амьдрал дээр бизнесийн олон дээд удирдлуудын сонголт, шийдвэр болон ухаалаг, ухамсарт хандлага, харилцаа нь хөдөлмөрч олон түмний сонирхолтой нийцсэн цаг үе, нөхцөлд бизнес үйл ажиллагааны үр дүн нь өндөр, бүх нийтээрээ сэтгэл хангалуун байдаг жамтай.

Эдийн засгийн ардчилал тууштай, ямагт өргөжих хөгжих динамиктай байсангүй. XX зууны эхэн үе хүртэл аж үйлдвэрийн хувьсгалуудын хөгжлийн явцад эдийн засгийн амьдралын олон хэлбэр салбарт ажиллагчид, хөдөлмөрчдийн оролцоо, ач холбогдол харьцангуй өндөр байжээ. Харин XX зууны эцэст техник технологийн, мэдээллийн хувьсгалуудын үед капиталын оролцоо нэмэгдэж, хөдөлмөрчдийн роль үүрэг багасаж, эдийн засгийн ардчиллын хамрах хүрээ хумигдах хандлагатай болжээ.

Улс төр, эдийн засгийн ардчиллын ач тусаар, шууд нөлөөллөөр Америк ба Европын хөгжингүй орнууд эдийн засгийн хувьд XX зуунд үсрэнгүй хөгжсөн түүхтэй. Эдийн засгийн хөгжлийн нийтлэг жам зүй, улс төр, эдийн засгийн ардчиллын ач нөлөөг барууны судлаачид Америк, Европын орнуудын хөгжлийн онцлог, хүмүүсийн бүтээлч, хөдөлмөрч чанар төдийхнээр тайлбарлах нь ч бий³.

XX зууны эхэнд Америк улс дэлхий дээр анх удаа 1 сая автомашин үйлдвэрлэсэн нь үнэхээр гайхамшигтай. Мөн үүнийг зохион санаачилж, хэрэгжүүлсэн хувь хүн ч Генри Форд мөн. Эдүгээ Америкт Генри Фордын намтрын түүхч хэмээх судлаачид ч олширсоор. Суут Генри Форд бол эдийн засгийн хөгжлийн түүхэнд бичигдэх капиталист компанийн эзэн, энтерпренер менежер, шинийг санаачлагч, түүчээ, зоримог, ухаалаг хүн мөн бөгөөд тэрээр хүн нийгмийн хэрэглээний эволюци хөгжлийн чиг баримжааг зөв

³ Жишээлбэл, сүүлийн үеийн Блүүмбергийн теле нэвтрүүлгээр Америкийг тэргүүний, хүчирхэг улс болгон “бүтээн буй болгосон автомашины үйлдвэрлэл”, түүнийг үүсгэн санаачилсан хувь хүмүүсийн тухай үлэмжхэн баримтуудыг харуулж дэлгэх болжээ.

таамаглаж, автомашины үйлдвэрлэл, хэрэглээ Америкийн эдийн засгийн хөгжлийн нэгэн чухал хүчин зүйл болохыг зөгнөсөн билээ.

Форд эдийн засгийн ардчиллын гадаад хэлбэрийн оновчтой системийг том аж үйлдвэрт нэвтрүүлэн, эдийн засгийн үр ашгийг үлэмжхэн нэмэгдүүлэн, ашиг орлогынхоо зохих хэсгийг өөрийнхөө үйлдвэр дээр ажиллаж хөдөлмөрлөж байсан олон мянган жирийн хүмүүстэй шудрагаар хуваалцаж, капиталистууд ба хөдөлмөрийн хүмүүсийн хоорондох зөрчлийг олон арван жилийн турш намсгах практик аргыг сүвэгчлэн хэрэгжүүлснээрээ алдартай. Генри Форд өөрийнхөө ажилчидтайгаа уулзахдаа “Би та нарт хувиасаа цалин өгч байгаа хэрэг бишээ. Та нарын үйлдвэрлэж байгаа машин чинь та нарт цалин өгч байгаа хэрэг” (Burlingame, 1954) гэж хэлсэн гэдэг. Мөн тэрээр автомашиныхаа хамгийн хямд “Форд-Т” загварыг өөрийн санаачлан бүтээсэн конвейер дээр олноор нь үйлдвэрлэж, өртгийг нь эрс хямдруулан, түүнийгээ өөрсдийнхөө ажилчдад өргөнөөр борлуулах арга замыг ч хүртэл сэдэж чадсан билээ. Форд анх удаа өөрийн үйлдвэр дээр өдрийн 8 цагийн хөдөлмөрийн дэгийг нэвтрүүлсэн бөгөөд ажлын цагийн хөлсийг 5 доллар хүргэсэн зэрэг эдийн засгийн ардчиллын олон зарчмуудыг санаачлан хэрэгжүүлсэн билээ.

Энэхүү эдийн засгийн ардчиллын философи нь XIX зууны дунд үеэс Европт дэлгэрч эхэлсэн коммунист үзэл баримтлал “капиталист ба ажилчдын хоорондох эвлэршгүй зөрчил, үүнээс шалтгаалсан капиталист системийн зайлшгүй мөхлийн” талаарх К.Марксын сургаалыг лав л бүтэн зуун жил үгүйсгэж, хойшлуулж чадсан түүхтэй.

Гэхдээ эдгээр дурдсан үйл явдлууд нь эдийн засгийн ардчиллын дотоод мөн чанараас урган гарсан, хөгжил дэвшлийн явцтай шууд холбоотой бус болохыг цохон тэмдэглүүштэй. Энэхүү жам зүйг оновчтой хэлбэрээр өөрийн оронд түр зуур хэрэгжүүлж амжсан сүүлийн үеийн жишээгээр Хятадыг дурдаж болно. Хятад улс дэлхийн эдийн засгийн глобалчлалын цаг үеэр, барууны орнуудын эдийн засгийн бодлого, санхүүгийн дэмжлэгээр XX зууны эцэс үед олон зуун жил үргэлжилсэн гар үйлдвэрлэлээ хөгжүүлж, олон сая ажилчид хөдөлмөрчдийнхөө идэвх зүтгэлд тулгуурлан, гадаадын хөрөнгө оруулалтын тусламжтайгаар, өөрөөр хэлбэл мөн л түр зуурын боловч эдийн засгийн ардчиллын ач нөлөөгөөр орчин үеийн аж үйлдвэржсэн бөгөөд эдийн засгийн хувьд хүчирхэг орон болж чадсан билээ.

Эдийн засгийн хөгжил динамикийн явцад ардчиллыг түр зуур хэрэгжүүлэх боломжийг буй болгосон жам зүй бол эдийн засгийн төвлөрөл, бөөгнөрөл, капиталын цар хүрээ өсч, үүнийг дагаж ажиллагчид хөдөлмөрчдийн тоо, тэдний оролцоо нэмэгдэх зарчим мөн. Аж үйлдвэрийн хувьсгалуудын үр дүнд XX зууны эхэн үе гэхэд газрын тос олборлолт үлэмжхэн нэмэгдэж, аж үйлдвэрт ширэм, ган үйлдвэрлэл эрс өсч, машин үйлдвэрлэл, химийн аж үйлдвэр түргэн хөгжих болсон нь Америк, Европын аж үйлдвэрийн салбарт капиталын бөөгнөрөл, төвлөрийг эрс түргэсгэжээ. Мөн энэ үед банк, санхүүгийн систем биеэ даасан хэлбэрээр хөгжих болсон нь капиталын бөөгнөрөл төвлөрөлд эерэг нөлөө үзүүлсэн билээ. Капиталын анхны хуримтлал, төвлөрөл бөөгнөрөл нь эдийн засгийн практик амьдрал дээр томоохон фирм, компаниудыг үүсгэх боломжоор хангаж, эдгээр үйлдвэрүүд дээр олон сая ажилчид хөдөлмөрлөж, хөдөлмөрийн бүтээмжийг эрс нэмэгдүүлэн капиталистуудын орлого, ашгийг ч өсгөх боломжийг буй болгосоны зэрэгцээр тэр үеийн онцлогоос шалтгаалан ажилчид хөдөлмөрчдийн цалин хөлсийг ч үлэмжхэн нэмэгдүүлэх бодит нөхцөл бүрдүүлсэн түүхтэй.

Энэ утгаар эдийн засгийн хувьд өндөр хөгжилтэй ба хоцрогдсон орнуудын ялгаа учир шалтгааныг хамгийн энгийнээр томъёолбол: хөгжингүй орнуудын нийт хүн амын дотор ажиллагчид, хөдөлмөрчдийн эзлэх хувийн жин нь өндөр, бүтээмж нь дээгүүр, хүртэх орлого нь ч илүү гэдэг баримжаа, сэтгэхүйн хялбарчилсан дүгнэлт хийж болно. Өөрөөр хэлбэл хөгжингүй орнуудын ажиллагчид, хөдөлмөрчдийн эдийн засгийн оролцоо, идэвх илүү өндөр буюу эдийн засгийн ардчиллын нэг чухал үзүүлэлт нь харьцангуй дээгүүр гэж дүгнэж болмоор.

Эдийн засгийн хөгжил, ардчиллын үзүүлэлтүүдийн хооронд шууд харьцааны эргэх холбоо хэлбэртэй харилцан нөлөөлөл үүсдэг. Улс орны эдийн засаг хөгжихийн хэрээр ажиллагчид, хөдөлмөрлөх хүмүүсийн тоо өсөх бөгөөд эргээд ажиллагчдын тоо, тэдгээрийн оролцоо өргөжих нь эдийн засгийн өсөлтийн нэг чухал нөхцөл болно.

Технологи, Инновацийн нөлөөлөл

Дэлхий нийтийн эдийн засгийн хөгжлийн түүхэн явцад шинжлэх ухаан, техник технологийн хөгжлийн дагуу капиталын эрэлт эрс нэмэгдэж, шинэлэг техник, технологи нэвтрэхийн хэрээр “нэгж инновацид” шаардагдах хөрөнгө мөнгөний хэмжээ үлэмжхэн өсч иржээ. Үйлдвэрлэл, үйлчилгээний ерөнхий цар хүрээ, масштаб өсөх хандлагын дагуу, санхүү капиталын ач холбогдол улам ихэсч, барууны хөгжингүй орнууд үнэхээр “капиталист” орнууд гэсэн статусаа бататгаж чаджээ.

Эдийн засгийн өсөлт хөгжлийн хүчин зүйлүүдэд үлэмжхэн өөрчлөлт гарч, санхүү, капиталын оролцоо эрс өссөн нь хүн нийгэм, түүний дийлэнх олонх, хөдөлмөрийн хүмүүсийн нийтлэг сонирхол **эдийн засгийн ардчиллыг дэлгэрүүлэх зорилго ба зах зээлийн эдийн засгийн жам зүйн хоорондох зөрчил** улам гүнзгийрэн тодрох илрэх хандлагатай болсон нь эдийн засгийн хямралт байдлын гол шалтгаан мөн.

Манай нийгмийн өнөө цагийн үндсэн зөрчил нь нэг талаас эдийн засгийн ардчиллыг дэлгэрүүлэх замаар зах зээлийн харилцааг өргөтгөн төгөлдөржүүлэх шаардлага, нөгөө талаас түүнд саад болж буй “К.Марксын томъёоллоор “хуучин нийгмийн мэнгэ толбоноос” салж чадахгүй байгаа” үйлдвэрлэлийн харилцаа, макро болон микро түвшинд бүрэлдсэн дисбалансууд юм. Бас нэгэн зүйлийг онцлоход: Эдийн засгийн хямралд өртхийн хэрээр эдийн засгийн ардчилал улам бүр хумигдах хандлага ажиглагдах болжээ. Эдгээр байдлаас дүгнэж үзвэл эдийн засгийн ардчилал нь хүн нийгэм, соёл иргэншлийн явцад түүнийг байнга дагалдан өргөжих боломжгүй бөгөөд хувь хүний зан суртахуун, зан төлөв, амьдралын сонирхлын мөн чанар болон эдийн засгийн жам зүйгээс урган үүсээгүй учир түр зуурын үйлчилгээтэй, ерөнхийдөө багасах, хумигдах хандлагатай үзэгдэл ажээ.

Зах зээлийн эдийн засагт оролцогч үндсэн этгээдүүд нэг талаас капиталист хөрөнгөтнүүд, үйлдвэрийн эзэд, дээд шатны энтрепренер, менежер (хөрөнгөтнүүд, үйлдвэрлэлийн удирдагчид, зохион байгуулагчид) болон нөгөө талаас биеийн хөдөлмөр эрхлэгчид (ажилчид, хөдөлмөрчид) хэмээх нийгмийн өөр өөр статустай анги бүлгүүдийн эдийн засгийн сонирхлууд харилцан адилгүй, өвөрмөц, үүгээр ч зогсохгүй хоорондоо зөрчилтэй болох нь түүхэн явцад илэрч мэдрэгдэх болов.

XX зууны эцсээс эхэлсэн технологийн дэвшил, мэдээлэл, дижитал ертөнцийн хөгжилд капитал, хөрөнгө оруулалтын оролцоо улам ихэсч, жирийн хөдөлмөрийн роль үүрэг багасч, хумигдах хандлага ажиглагдах болов.

Өндөр хөгжилтэй Америкийн статистик баримтуудаас үзвэл 1980-2019 онуудын 40 жилд эдийн засаг нь (ДНБ үзүүлэлтээр) 7,5 дахин өссөний дотор 1980 онд нийт

ажиллагчид 94,5 сая хүн байснаа 2019 онд 145 сая болж 56 гаруй хувиар нэмэгджээ. Харин нийт иргэдийн орлого үлэмжхэн нэмэгдэж орлогын хуваарилалтад ихээхэн өөрчлөлт гарч, баячуудын орлого асар түргэн өсжээ (York, 2020).

1980 онд нийт ажиллагчдын мөнгөн орлого 1,6 их наяд доллар, үүний дотор хамгийн баян 1 хувь хүмүүсийн орлого 138 тэрбум доллар буюу нийт орлогын 8 хувийг эзлэж байв. Ажиллагчдын тэн хагас нь (50 хувь) буюу бага орлоготой хэсэг нь нийт дүндээ 342 тэрбум долларын орлоготой буюу нийт орлогын 17 хувийг бүрдүүлж байжээ. 2019 онд нийт ажиллагчдын орлого 11,9 их наяд доллар хүрч 7,3 дахин өссөний дотор 1 хувь баячуудын орлого 17,3 дахин, нөгөө 50 хувийн хэсэгт хамаарагдах хүмүүсийн орлого 4,7 дахин өсчээ.

Нарийвчлан тооцоолж үзвэл өнгөрсөн 40 жилийн сүүлчийн 20 жилд эдгээр өөрчлөлт динамикийн хурдац нь эхний 20 жилийнхээс түргэссэн нь ажиглагдана. Эдүгээ, иргэдийн орлогын түвшин эрс ялгаатай болсон бөгөөд үүнийг өндөр орлоготой 1 хувь баячуудын жилийн дундаж орлого ба бага орлоготой 50 хувь хүмүүсийн дундаж орлогын зөрүүгээр ойлгож болно.

1980-2019 онуудад 1 хувь баячуудын мөнгөн орлого 10,9 дахин, бага орлоготой 50 хувь хүмүүсийн орлого 3,1 дахин өссөн ба баячуудын дундаж орлого 2019 онд 1,6 сая доллар, харин ядуулаг хэсгийн дундаж орлого нь 18900 доллар болж даруй 85 дахины зөрүүтэй болжээ. Баячууд ба жирийн хөдөлмөрийн хүмүүсийн орлогын хоорондох үлэмжхэн ялгаа нь макро эдийн засгийн тэнцвэрийг илэрхийлэх орчил эргэлтийн процессд ч зохих өөрчлөлт оруулах нь зүйн хэрэг.

Нийт ажиллагчдын орлогын зөрүү хэт ихэссэний улмаас улс орны макро эдийн засагт харьцангуй тусгаарлагдмал бөгөөд зэрэгцээ орших хоёр орчил эргэлт,

- нэг талаас зөвхөн баячуудын оролцоотой шинэлэг, тансаг бөгөөд сайн чанартай, өндөр үнэтэй бүтээгдэхүүн үйлчилгээтэй зах зээл,
- нөгөө талаас жирийн хөдөлмөрчдийн орлого, хэрэглээний уламжлалт зах зээл хэлбэрээр хэрэгжиж байгаа ба
- эдгээрийн хоорондох хэлхээ холбоо суларч, макро эдийн засгийн хүндрэлт байдлыг төрүүлэх бас нэгэн сөрөг нөлөөлөл үүсч эхэллээ.

Энэ нь хүн нийгмийн амьдралд олон төрлийн шинэлэг бүтээгдэхүүн, үйлчилгээ, үйл ажиллагаа богино, хоромхон хугацаанд нэвтэрч, тэдгээрийн эерэг ба сөрөг үр дагаврыг урьдчилан томъёолоход төвөгшөөл учруулах бөгөөд хамгийн чухал нь эдгээр технологиуд, шинэ үйлдлүүд, инновациуд соёл иргэншлийн эволюци хөгжлийн чиг хандлага, бодит шаардлагатай тохирох эсэхийг тодорхойлох, тооцоолох боломжийг эрс багасгах эрсдэлтэй.

Нийгмийн өнөөгийн шатанд үүсч буй эдийн засгийн үндсэн зөрчил, эдийн засгийн төрөл бүрийн түвшинд үүссэн дисбаланс буюу тэнцвэргүй байдал, ялангуяа орлогын эрс ялгарал зэрэг нь алсдаа нийгмийн хувьсгалд хүргэж болзошгүй гэдгийг санууштай.

Эцэст нь дурдахад эдийн засгийн ардчиллын эерэг нөлөөг уртасгах, үргэлжлүүлэх болон хүн нийгмийн соёл иргэншлийн эволюци хөгжлийн чиг хандлагатай зохицон амьдрахын тулд төрийн ба том бизнесийн нийгмийн хариуцлагыг эрс дээшлүүлэх бодит шаардлагатай тулгарсныг бүх нийтээрээ ухамсарлах цаг болжээ.

Ашигласан материал

- Burlingame, R. (1954). *Henry Ford: A Great Life in Brief*. New York: Knopf.
- Mill, J. S. (1836). *On the definition of Political Economy and on the method of investigation proper to it*.
- OpenAI-AI research and deployment company . (2015-2023). *OpenAI*. OpenAI:
<https://openai.com/product/gpt-4-ээс> Гаргасан
- Ryan Brukardt, J. K. (2023). *Space: The missing element of your strategy*. McKinsey & Company.
- Skousen, M. (2001). *The Making of Modern Economics: The Lives and Ideas of the Great Thinkers* . New York: M.E. Sharpe Inc.
- Smith, A. (1776). *The Wealth of the Nation*. Nepko publishig.
- York, E. (2020). *Summary of the Latest Federal Income Tax Data*. Washington DC: Tax Foundation.
- Карелов, С. (2022). *AICG technology*.
- OpenAI-AI research and deployment company . (2015-2023). *OpenAI*. Retrieved from OpenAI: <https://openai.com/product/gpt-4>